

УДК 314.622.44

ОЛЕНА СТРЕЛЬНИК,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”

Соціальна стигматизація мономатеринських сімей

Анотація

Метою статті є аналіз дискурсивного характеру соціальної стигматизації мономатеринських сімей. Під мономатеринською сім'єю автор розуміє очолювану матір'ю сім'ю з дітьми безвідносно до причин походження такої сім'ї.

Категорія “одинокa матір” історично мала негативні конотації, пов'язані з ідеологією гендеру, жіночої сексуальності та нормативною вимогою щодо зв'язку і суворої послідовності шлюбності, сексуальності та прокреації. У контексті сучасних процесів плюралізації моделей шлюбу, сім'ї та батьківства соціальне сприйняття явища одинокого материнства змінилося у бік більшої терпимості. Однак загалом розмежування між “нормальними” нуклеарними сім'ями і “неповноцінними” сім'ями збереглося. Отже, сім'ї одиноких матерів часом розглядають як загрозу суспільній стабільності на підставі виховання у такій сім'ї дітей у “неповноцінному” сімейному середовищі. Логіка таких звинувачень призводить до індивідуалізації соціальних проблем і перекладання на жінку відповідальності за ті проблеми життєдіяльності сім'ї, які насправді мають соціальне походження. Іншим поширеним дискурсом є тоталізувальний опис одиноких матерів у категоріях залежності від державної та соціальної підтримки.

Ключові слова: мономатеринська сім'я, одинока матір, неблагополучна сім'я, неповна сім'я

Мономатеринська сім'я = неблагополучна сім'я? Постановка проблеми

У державному, академічному та медійному дискурсах “неблагополучну сім'ю” розглядають як причину формування чи не всіх форм соціальних відхилень у поведінці дітей та підлітків.

Існують два основні підходи до класифікації “неблагополучних сімей”, які умовно можна назвати функціональним і структурним. Функціональний підхід визначає сімейне неблагополуччя як нездатність сім'ї з різних причин виконувати свої виховні функції стосовно дітей. Проте надзвичайно поширеним є структурний підхід, що визначає сімейне неблагополуччя за ознакою складу сім'ї. За такого підходу “неповні сім'ї” за умовчанням вважаються нещасними та небезпечними для суспільства.

У вітчизняних соціологічних працях “вади неповної сім'ї” почали аналізувати на початку 1980-х років, у період активної пропаганди стабільності шлюбу. Нині офіційний дискурс не змінився: на неповну сім'ю продовжують списувати всі проблеми з поведінкою дітей та підлітків. Більшість дослідників — психологів та педагогів — розглядають “неповну сім'ю” як різновид неблагополучної, а вихідців з таких сімей — як групу ризику, підкреслюючи ускладненість адаптаційних процесів, схильність до девіацій, делінквентних установок і проявів асоціальної поведінки, а також низький рівень соціальної відповідальності порівняно з вихованцями повних сімей. Натомість не існує можливості підрахувати, скільки дітей проживають у таких сім'ях, а тим паче порівняти частоту проблем у дітей, які виховуються у повних і в неповних сім'ях [Гурко, 2003: с. 84–85]. За сучасних умов “повнота” сім'ї не завжди є гарантією її благополуччя, так само як “неблагополуччя” не є сутнісною ознакою “неповних” сімей.

Отже, *метою моєї статті є аналіз дискурсивного характеру соціальної стигматизації мономатеринських сімей*. Під мономатеринською сім'єю розумітиму очолювану матір'ю сім'ю з дітьми безвідносно до причин походження такої сім'ї (позашлюбне народження, розлучення чи овдовіння). Відповідно до цього, термін “одинока мати” буде вживатися ширше за його правове тлумачення. Нагадаю, що згідно із законодавством України одинокою вважається мати, дитина якої народжена поза зареєстрованим шлюбом. У цій статті поняття “одинока мати” вживатиметься у значенні “мати, яка фактично виховує дитину (дітей) самостійно”. Зазначу, однак, відносність цього терміна, адже група “одиноких матерів” є негомогенною, наприклад, дехто виховує дитину без жодної підтримки, дехто — за підтримки близьких родичів.

Важливим у наукових розвідках є опрацювання відповідної дестигматизувальної термінології. У європейській соціології та демографії термін “монобатьківська сім'я” почали вживати з 1980-х років у відповідь на невдоволення амбівалентністю та некоректністю оцінних категорій “неповна сім'я”, “сім'я, що розпалася”, “неповноцінна сім'я”. Наприклад, деякі автори в 1960-х роках кваліфікували як “роздроблені” ті сім'ї, де мати була авторитарним лідером, а батько виконував функції аутсайдера. Недотримання традиційних норм, на їхню думку, ставило під загрозу процес соціалізації дітей

унаслідок браку батьківського авторитету та материнської ніжності [Ивер-Жалю, 1991].

Російський соціолог А.Кльоцин відносить мономатеринську сім'ю до так званих позашлюбних сімей. Спираючись на критерії історії походження сім'ї, він виокремлює материнську сім'ю, тобто первісно утворену поза шлюбом та “неповну” — утворену внаслідок овдовіння чи розлучення. Позашлюбні сім'ї, на думку Кльоцина, вважаються особливо дисфункціональними [Клецин, 1994]. Подібним чином соціологи С.Антонов, М.Медков, С.Голод розглядають сім'ю як єдність шлюбності, батьківства та спорідненості, а звідси відносять неповні сім'ї до уламкових утворень (або сімейних груп), тобто структур, що виникли внаслідок розпаду повної сім'ї з дітьми [Голод, 1998; Антонов, Медков, 1996: с. 65].

У зарубіжній літературі поряд із термінами “одинока мати” (*lone (single) mother*) та “сім'ї одиноких матерів” з уточненням їхнього сімейного статусу (*lone (unmarital, divorced or widowed) mother families*) використовується також узагальнене поняття “очолювана жінкою сім'я” (*family headed by women; mother headed families*).

У пострадянських дослідженнях поняття “монобатьківська (мономатеринська) сім'я” почали використовувати досить давно [Заякіна, 2003; Цыглакова, 2005; Бугрова, 1999; Ярская-Смирнова, Романов, 2004], але воно й досі не є широко відомим та застосовуваним в Україні (за винятком поодиноких праць, див. напр.: [Коломієць, 2009]). Мені особисто цей термін здається значно вдалішим та коректнішим, надаючи можливість уникнути стигматизувального ефекту.

Мономатеринські сім'ї у соціально-демографічній структурі

Отже, “неповну сім'ю” розглядають як майже універсальну причину дитячих проблем практично в усіх дискурсивних полях — офіційному, академічному, медійному та повсякденному. При цьому залишається неозвученим, що фактично йдеться не просто про неповну сім'ю, а про сім'ю мономатеринську, адже саме такі сім'ї вочевидь переважають у структурі монобатьківських сімей в Україні та в усіх європейських країнах.

Незважаючи на загальну поширеність монобатьківських сімей у західному світі, європейські країни різняться за місцем таких сімей у демографічній структурі. Більшими є частки таких сімей у складі всіх домогосподарств із дітьми у Швеції (17,1%), Великій Британії (15,3%), Норвегії (13,8%) та Німеччині (13,5%), найменшими — в Іспанії (1,9%) та Італії (2,5%). Суттєво різняться і темпи збільшення кількості таких сімей. Наприклад, у Великій Британії їхня частка збільшилася з 4,6% у 1975 році до 15,3% у 2000-му; у Фінляндії — з 3,8% у 1976-му до 10% у 2000 році [Коломієць, 2009: с. 149]. У США частка сімей з дітьми, очолюваних одинокими матерями, збільшилася з 8% у 1960-му до 24% у 2002 році [Gonzalez, 2005: р. 1].

Темпи таких змін залежать від багатьох причин, одна з яких — це державна політика щодо захисту монобатьківських сімей. Переважна більшість монобатьківських сімей є материнськими, проте частки батьківських

сімей різняться у різних країнах. Наприклад, в Австралії, Великій Британії, США, Швеції ця цифра варіює від 14% до 17% усіх монобатьківських сімей [Коломієць, 2009: с. 149]. В Україні, за даними перепису населення 2001 року, кожна четверта сім'я з неповнолітніми дітьми є “неповною”, у 92,5% таких сімей діти ростуть без батька, у 7,5% — без матері [Шлюб, 2008: с. 13].

Суттєвими є розбіжності і в причинах формування монобатьківських сімей. Позашлюбні народження є головною причиною в Ірландії (63%), Великій Британії (46%), США (43%); офіційне розлучення — в Іспанії (57%), Нідерландах (51%), Фінляндії — 48%, натомість в Італії 63% усіх монобатьківських сімей формуються внаслідок овдовіння [Коломієць, 2009: с. 149].

Українські соціально-демографічні обстеження дають змогу оцінити масштаби позашлюбних народжень як одного із джерел формування мономатеринських сімей. В останні роки частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, в Україні перевищила 1/5 від усіх народжених (як у міських поселеннях країни, так і в сільській місцевості), тоді як на межі 1980-х і 1990-х вона ледь перевищувала 1/10 [Шлюб, 2008: с. 35]. Демографи припускають, що сукупність позашлюбних народжень представлена не тільки народженнями у самотніх жінок, а й тими новонародженими, батьки яких перебувають у консенсуальному шлюбі. Слід зазначити, що народжуваність поза зареєстрованим шлюбом в Україні відрізняється від розвинених країн Європи як меншою поширеністю, так і тією рисою, що позашлюбна народжуваність у нас є більш високою саме в наймолодших вікових групах жінок [Шлюб, 2008: с. 35].

“Одиноке материнство” як соціальний конструкт: історичний аспект

Поняття “одинокое материнство” є соціально сконструйованою категорією. Через мову (слова, концепції, теорії) ми впорядковуємо, наділяємо смислом та позначаємо речі, людей і досвіди. Однак акт категоризації явища ніколи не є нейтральним, категорії створюються для того, щоб підкреслити соціальні відносини влади. Отже, категоризація слугує меті соціального (від)творення соціальної нерівності та позначення меж між різними групами людей, між “нами” і “ними”. Категорія “одинока мати” історично мала негативні конотації, пов’язані з ідеологією гендеру та сексуальності. Вона створювала межі між, з одного боку, “правильними, пристойними” одруженими жінками й тими, хто перебуває принаймні у партнерстві з чоловіками, і з іншого — “проблемними”, чия сексуальність перебуває поза чоловічим контролем [Мау, 2006; 2009].

Упродовж усієї історії патріархальної розширеної сім’ї шлюбна народжуваність як соціальна норма мала стійкі й сильні позиції. Основна нормативна вимога зводилась до узалежнення та суворої послідовності шлюбності, сексуальності та прокреації [Голод, 1998: с. 52].

У традиційному українському суспільстві соціально-культурний статус одинокої матері визначався контекстом суворої моральної заборони сексуальних стосунків поза шлюбом, особливо для дівчат та жінок. Проте етно-

графічні дослідження свідчать про поширеність практик інтимного дошлюбного спілкування української молоді в доіндустріальні часи. Однією з таких практик були так звані вечорниці, функцією яких було створення сприятливих умов для знайомства та вибору шлюбного партнера. Відомо також, що на вечорницях практикували спільну ночівлю молоді, зокрема, на Поліссі, Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині, щоправда, для Правобережної України такого звичаю не зафіксовано [Ігнатенко, 2010: с. 41]. Дослідження свідчать також, що незважаючи на народну мораль, відповідно до якої дівчина має одружуватися незайманою, практики дошлюбних сексуальних стосунків також існували. У випадку порушення такої заборони фактично всю відповідальність покладали на дівчину, репресивні заходи щодо хлопця були значно лояльнішими. Натомість, дівчина зазнавала суспільного осуду, зневаги, її вважали нечистою та небезпечною для оточення, обмежували у пересуванні та спілкуванні. Народжену нею дитину — “байстрюка” — утискали в правах, глузували з неї. Така неприваблива доля “покритки” була вагомим чинником утримування дівчат від дошлюбних інтимних стосунків. А якщо факт втрати цноти вже стався, щоб уникнути глузувань та принижень, дівчині слід було визнати свій “гріх” — незаміжня дівчина покривала голову, а наречена привселюдно каялася [Ігнатенко, 2010: с. 52–53].

Суттєві зміни в соціальному становищі одиноких матерів привнесла індустріальна епоха, що спричинила початок трансформаційних процесів у сфері шлюбно-сімейних відносин у бік їх індивідуалізації та плюралізації [Гидденс, 2004]. Головним наслідком таких процесів стала автономізація сексуальності від шлюбної та репродуктивної поведінки й розділення інститутів шлюбу, сім’ї та батьківства.

Поряд із цим вітчизняний перебіг таких процесів мав свою специфіку, зумовлену особливостями (передусім ідеологічними) розбудови радянського суспільства.

В СРСР основним агентом формування гендерних відносин була держава, а основними механізмами — нормативне регулювання через законодавчі акти та ідеологічний апарат примусу, що контролює гендерні відносини через офіційні дискурси. Російські соціологи О.Здравомислова та А.Тьомкіна говорять про три етапи формування радянського гендерного порядку. *Перший етап* “дефамілізації та політичної мобілізації жінок”, що припадає на період становлення радянської влади від 1918 і до 1930-х років. *Другий етап* — стабілізація контракту “працююча мати” триває від 1930-х до середини 1950-х років. *Третій етап* “політичної лібералізації та кризи етакратичного порядку” триває від середини 1950-х до кінця 1980-х років [Здравомыслова, Темкина, 2004].

Перший етап характеризується руйнуванням цінностей традиційної патріархальної сім’ї. Ідеологія пролетарської революції була пов’язана з припущенням про відмирання буржуазної сім’ї, заснованої на приватній власності та домінуванні чоловіка над дружиною. Легалізацію абортів на цьому етапі часто розглядають як символ визнання радянською державою жіночих репродуктивних прав і загалом жіночої емансипації. Проте за таким кроком стояли вельми прагматичні міркування: держава ставилась до

цього як тимчасового й вимушеного заходу, покликаного розв'язати низку проблем: мобілізації жінок для будівництва нової держави та запобігання дитячій бездоглядності [Лыткина, 2004: с. 83; Чернова, 2008: с. 156].

У 1920-х роках на зміну церковному шлюбу приходив шлюб, зареєстрований в органах РАГС, але поширеними були також фактичні незареєстровані союзи. Такі союзи були легітимними як на правовому рівні, так і на рівні громадської думки. Одним із перших декретів радянської влади у правах урівнюються діти, народжені у шлюбі та поза ним. Отже, змінюється і ставлення до “позашлюбної матері”: “Жінка є трудовою одиницею, шлюб стає особистою справою, але материнство конститується як самостійний соціальний обов'язок” [Здравомыслова, Темкина, 2004: с. 306].

Другий етап був спрямований на формування радянського типу сім'ї, специфікою якої є обов'язкова зайнятість обох членів подружжя. Це етап формування так званого гендерного контракту подвійної зайнятості: на ідеологічному рівні обов'язком жінки поряд з виконанням материнських ролей проголошувалась і зайнятість у суспільному виробництві. Надмірне трудове навантаження “компенсувалось” державним захистом материнства та дитинства.

Уже від другої половини 1930-х років питання шлюбно-сімейних стосунків набувають принципово іншого значення — на зміну ідеї вільного вибору форми шлюбних відносин приходив ідея сімейного обов'язку. Процедура розлучення значно ускладнилась і почала набувати суспільного розголосу; показовими є заборона абортів та введення податку на бездітність. Отже, сім'я втрачає свою автономність та мобілізується державою на функцію відтворення населення. Поряд із цим змінюється й соціальний статус одиноких матерів. Згідно з Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року тільки діти, народжені від батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, визнавалися законнонародженими. Якщо батьки не зареєстрували свої стосунки, дитині давали прізвище матері, а у графі батько ставився прочерк. Було заборонено визначення батьківства як у добровільному, так і в судовому порядку; мати не могла звернутися до суду про стягнення аліментів на утримання дитини. При цьому і батько був позбавлений права на визнання своїх батьківських прав. Таким чином, державна політика, спрямована на укріплення інституту шлюбу, стає основним суб'єктом дискримінації одинокої матері: держава покладає всю відповідальність за народження дитини на жінку, натомість з батька знімає будь-яку відповідальність як за виховання, так і за утримання дитини, народженої поза шлюбом. Щоправда, від середини 1950-х років громадськість почала активно протестувати проти такого кшталту юридичних норм, що дискримінують як одну мати, так і її дитину. Дослідження фіксують, зокрема, сплеск звернень громадян з питань шлюбу та сім'ї у різні комітети Верховної Ради СРСР та до окремих державних чиновників. Аналіз змісту таких звернень дає підстави говорити про три типи дискурсів одинокого материнства у цей час. Перший — це дискурс прав дитини з апеляцією до того, що СРСР — демократична держава і має гарантувати рівні конституційні права усім дітям незалежно від обставин їх народження. Другий — це моралізаторський дискурс, відповідно до якого жінка несе всю відповідаль-

ність за порушення норм сексуальної поведінки та має уникати ситуацій, що можуть спричинити небажану вагітність. Цей тип дискурсу був спільним і для інших європейських країн того часу. Третій тип дискурсу — це дискурс відповідальності батька, який представлений як позицією (переважно жінок) стосовно того, що батько повинен підтримувати дитину, так і позицією чоловіків, згідно з якою вони не мусять нести відповідальність за наслідки випадкових статевих зв'язків [Carlback, 2012].

На *третьому етапі* формування радянського гендерного порядку держава, як і раніше, виявляє зацікавленість у поєднанні материнства і зайнятості, але водночас не готова протистояти лібералізації шлюбно-сімейних відносин. Однією із сутнісних рис цього етапу стає криза і дискредитація гегемонної маскулінності. Домінування гендерного контракту подвійної зайнятості для жінок на практиці призвело до практичного усунення чоловіків від сімейних обов'язків, відчуження їх від виховання дітей, подриву подружніх стосунків. Натомість жіноча повсякденність продовжувала бути надзвичайно напруженою: задоволення потреб сім'ї ставало дедалі складнішим через дефіцит товарів та послуг. Жінки починають усвідомлювати несправедливість свого становища, ініціюють боротьбу з “непотрібним” чоловіком та закликають до створення материнських сімей. У 1979 році в одному із науково-популярних видань Ленінграда виходить стаття Н.Малаховської “Материнська сім'я”. Чоловік, зазначає авторка, перестав справлятися зі своїми обов'язками: він не тільки не здатен забезпечувати сім'ю, але частину своїх заробітків пропиває; опріч того в домашньому господарстві зник чоловічий труд. Натомість жінка має народжувати дітей, виховувати їх, простоювати величезні черги у магазинах, готувати їжу та ходити на роботу. У підсумку авторка закликає жінок відмовитися від чоловіків на користь материнської сім'ї [Лыткина, 2004: с. 90–91].

У результаті нереалізованих очікувань стосовно чоловіків жінки дедалі частіше починають “карати” державу кількістю дітей, народжених поза шлюбом. Змінюється й позиція держави щодо одиноких та розлучених матерів. Від 1968 року спрощується процедура розлучення та вводиться норма, згідно з якою у свідоцтві дитини, народженої поза шлюбом, зазначається прізвище батька. У 1970–1980-ті роки одинокі матері мали значну кількість пільг (пільгові путівки, пільги на отримання житла, безкоштовне утримання дітей у дитсадках тощо). Система допомоги та пільг громадянам, які мали дітей, у сукупності з розгалуженою соціальною інфраструктурою (дитячих закладів, побутових послуг, дозвілля тощо) надавала жінці можливість самостійно впоратися з материнськими, сімейними та професійними навантаженнями [Луныкова, 2004: с. 63; Лыткина, 2004: с. 92].

У сучасному суспільстві соціальне сприйняття явища одинокого материнства змінилося в бік більшої терпимості, але загалом суворе розмежування “нормальних” нуклеарних сімей та “неповноцінних” сімей збереглося. Отже, сім'ї одиноких матерів розглядаються часом як загроза суспільній стабільності, адже вони виховують дітей у “неповноцінному” сімейному середовищі.

Інша складова стигматизувальних дискурсів — це опис одиноких матерів у категоріях залежності від державної та соціальної підтримки, особ-

ливо в тих країнах, де держава підтримує самотніх батьків. Дискурс соціальної загрози та залежності активно відтворюється соціальною політикою. Риторика залежності спирається на *тотальну* категоризацію “самотніх матерів”, що виключає розмаїття їхніх реальних життєвих позицій. “Самотні матері” різняться за своїм соціальним становищем, за позицією на ринку праці. Хтось виховує дітей самотійно, хтось — у кооперації з іншими членами сімей; хтось має соціальну підтримку, хтось — ізольований. Соціальна політика, що не враховує такого роду розбіжностей, стає неефективною [Мау, 2006; 2009].

Дискурси неповноцінності та залежності як тотальної гомогенізувальної ознаки самотніх матерів активно відтворюються в академічних дослідженнях. Більшість дослідників однакові в оцінюванні сімейних змін як кризових, пов’язаних зі збільшенням числа позашлюбних народжень та поширенням неповних сімей у суспільстві. Так, російський соціолог З.Карімова у своєму дослідженні спирається на уявлення про сімейну поведінку як послідовний ланцюг: шлюбна поведінка — сексуальна поведінка — репродуктивна поведінка — соціалізаційна поведінка. Авторка припускає, що випадіння будь-якої ланки з цієї послідовності трансформує роботу решти складових сімейної системи. Отже, відсутність шлюбної поведінки незмінно вплине на репродуктивну та соціалізувальну поведінку. На підставі низки досліджень Карімова зазначає, що соціальні наслідки народжень поза шлюбом мають переважно негативний характер: у позашлюбних дітей частіше спостерігаються проблеми в інтелектуальному розвитку, психічні відхилення, девіантні форми поведінки, знижений потенціал фізичного та психічного здоров’я [Карімова, 2007]. При цьому авторка спирається на традиційне визначення шлюбного статусу, визначаючи позашлюбний статус як перебування у зареєстрованому шлюбі. Отже, поза полем аналізу залишається факт перебування чи не перебування жінки у фактичному партнерстві, що суттєво звужує потенціал дослідження.

Висновки

Категорія “самотня матір” історично мала негативні конотації, пов’язані з ідеологією гендеру, жіночої сексуальності та нормативної вимоги щодо узалежнення й чіткої послідовності шлюбності, сексуальності та прокреації.

У контексті сучасних процесів плюралізації моделей шлюбу, сім’ї та батьківства соціальне сприйняття явища самотнього материнства змінюється. Однак навіть терпимість до нього не витіснила розмежування “нормальних” нуклеарних сімей і “неповноцінних” сімей як таких, що не забезпечують належного сімейного середовища для виховання дітей, а отже, не відповідають вимогам підтримання суспільної стабільності.

Матері, які самотійно виховують дітей, стають об’єктом стигматизації і суб’єктом індивідуальної відповідальності за наслідки соціально зумовлених проблем життєдіяльності сім’ї: зокрема, гендерної нерівності в оплаті праці, дискримінації самотніх матерів на ринку праці, відсутності дієвих юридичних механізмів реалізації аліментних зобов’язань, якщо причиною формування таких сімей є розлучення, тощо. З огляду на соціально-еко-

номічне становище мономатеринських сімей досі поширеним є узагальнення феномену одиноких матерів у категоріях залежності від державної та соціальної підтримки.

Натомість ключовим моментом соціологічного аналізу має бути контекстуальність, що передбачає врахування якомога ширшого спектра структурних, соціокультурних, економічних, локальних чинників, що впливають як на соціальне сприйняття одинокого материнства, так і на життєві досвіди “одиноких матерів”. Наприклад, одинокі матері із лав робочого класу та одинокі матері, належні до середнього класу, переважно сприймаються як одна й та сама категорія “одиноких матерів”, хоча перший контекст тісно пов’язаний із дискримінацією, тоді як другий визначається радше соціальними привілеями.

Джерела

Антонов А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. — М.: Изд-во МГУ; Изд-во Междунар. ун-та бизнеса и управления (“Братья Карич”), 1996. — 304 с.

Беседін А.А. Дисфункціональна сім’я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 “Соціальні структури та соціальні відносини” / А.А. Беседін. — Х., 2002. — 19 с.

Бугрова Е.И. Монородительские семьи: плюрализм жизненных стратегий: автореф. дисс. на соискание науч. степени магистра / Е.И. Бугрова. — Саратов, 1999. — 17 с.

Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Э. Гидденс. — СПб.: Питер, 2004. — 208 с.

Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ / Голод С.И. — СПб.: Петрополис, 1998. — 272 с.

Гурко Т.А. Родительство: социологические аспекты / Гурко Т.А. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2003. — 164 с.

Заякина О.А. Жизнедеятельность монородительской семьи как социологическая проблема: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04 “Социальная структура, социальные институты и процессы” / О.А. Заякина. — Екатеринбург, 2003. — 21 с.

Здравомыслова Е. Государственное конструирование гендера в советском государстве / Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина // Журнал исследований социальной политики. — 2004. — Т. 1 (3/4). — С. 299–321.

Ивер-Жалю Э. Монородительские семьи во Франции / Э. Ивер-Жалю // Социологические исследования. — 1991. — № 5. — С. 117–122.

Ігнатенко І. Дошлюбне спілкування української молоді / М. Ігнатенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження: у 5 т. Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура / [наук. ред. М. Гримич]. — К.: Дуліби, 2010. — С. 40–55.

Каримова З.Х. Внебрачное репродуктивное поведение как объект социолого-демографического исследования: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.03 “Экономическая социология и демография” / З.Х. Каримова. — Уфа, 2007. — 26 с.

Кісь О. Покритка: доля самотньої матері / О. Кісь // Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX — початок XX століть). — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2008. — С. 194–209.

Клецин А.А. Внебрачные и альтернативные (немодальные) семьи: формы и содержание / А.А. Клецин // Рубеж (альманах социальных исследований). — 1994. — № 5. — С. 166–179.

Коломієць О.О. Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення / О.О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 148–156.

Лунякова Л. “Чем мужика кормить, лучше ребенка воспитывать одной”: социальный портрет материнских семей / Л. Лунякова // Семейные узы: Модели для сборки / ред. С. Ушакин. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — С. 60–82.

Лыткина Т. “Материнская мечта”. Советская мечта и постсоветская реальность / Т. Лыткина // Метаморфозы диссидентского феминизма во взглядах молодого поколения России и Австрии / под ред. С. Ярошенко. — СПб., 2010. — С. 75–95.

Михель Д.В. Общество перед проблемой инфантицида. История, теория, политика / Д.В. Михель // Журнал исследований социальной политики. — 2007. — Т. 5, № 4. — С. 439–458.

Цыглакова Е.А. Социальный статус монородительской семьи : автореф. дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.04 “Социальная структура, социальные институты и процессы” / Е.А. Цыглакова. — Саратов, 2005. — 21 с.

Чернова Ж. Семейная политика в Европе и России: гендерный анализ / Чернова Ж. — СПб.: Норма, 2008. — 328 с.

Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні / Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України ; Укр. центр соціальних реформ. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.

Ярская-Смирнова Е.Р. Социальная защищенность городской монородительской семьи / Е.Р. Ярская-Смирнова, П.В. Романов // Мир России. — 2004. — № 2. — С. 66–95.

Carlbäck H. Lone Motherhood in Soviet Russia in the Mid-20th Century in a European Context / Helene Carlbäck // And they lived happily ever after: norms and everyday practices of family and parenthood in Russia and Central Europe / [ed. by] Helene Carlbäck, Yulia Gradszkova, Zhanna Kravchenko. — Central European University Press, 2012. — P. 25–46.

Gonzalez L. The determinants of the prevalence of single mothers: a cross-country analysis [Electronic resource] / L. Gonzalez. — 2005. — Access mode : http://www.econ.upf.edu/~gonzalez/Research_archivos/IZAwp.pdf.

May V. Lone motherhood as a category of practice / V. May // Sociological Review. — 2009. — № 58 (3). — P. 429–443.

May V. Lone motherhoods in a context [Electronic resource] / Real Life Methods: A node of the National Centre for Research Methods at the Universities of Manchester and Leeds, 2006 / Vanessa May. — Access mode : <http://www.reallifemethods.ac.uk/research/wps/2006-07-rlm-may.pdf>.